

УДК 811.162.3+811.161.1] 373

ІЗ ЖИТТЯ СЛІВ: ЗНИКНЕННЯ І ПОВЕРНЕННЯ

Іржі КОРОСТЕНСЬКИЙ

Південночеський університет
вул. Чехова, 32, Ческе Будейовіце, 37001 (Чеська Республіка)
Педагогічний факультет

У статті на матеріалі чеської і російської мов розглядається семантична динаміка слів, які є особливо чутливими до змін у суспільстві. Проаналізовано зміни значень певних лексем у зв'язку з суспільними і політичними перетвореннями останніх десятиліть. До груп лексики, які відзначаються схильністю до частих змін на осі центр – периферія належить широкий пласт запозичень з іноземних мов, зокрема, німецької. У зіставному плані розглядаються зміни у семантиці і стилістичному статусі запозичених слів після їх входження у словниковий склад чеської і російської мов.

Ключові слова: чеська мова, російська мова, лексика, лексема, семантика, стилістика.

Як відомо, лексика належить до рівнів мови, які розвиваються найбільш динамічно. Але саме існування і функціонування слів у мові часто набуває досить різноманітних обрисів. Так, ретельне вивчення неологізмів свідчить про те, що багато з них не є новими у повному розумінні цього слова, а існують у мові давно, “циркулюючи” з центру на периферію і назад. Це означає, що їхній статус у лексичній системі зазнає частих змін. Такі лексеми, як правило, у певний момент стають дуже часто вживаними і так само через якийсь час зникають. Більш непомітно відбувається зміна їх значення або лише одного з кількох. Зміни сфери сполучуваності зі зрушеннями стилістичного функціонування і забарвлення слів можна вважати серйозним перетворенням лексеми.

Проте не всі лексеми відзначаються однаковою здатністю до змін. Без помітних змін протягом тривалого часу залишається лексика, яка належить до центру системи – вона налічує по кілька сотень одиниць у кожній із слов'янських мов. Мовною протилежністю їм є флексибельні лексеми, які не належать до центру лексичної системи. Це слова різного походження, як правило, іншомовні запозичення, а також лексеми вітчизняного походження з широким і гнучким значенням. Такий характер їхньої семантики надають передусім різні дериваційні морфеми і конкретність кореневої морфеми.

Мета цієї статті – порівняти такі процеси у російській і чеській мовах. Матеріал далеко не повний і має лише ілюстративний характер для більш широкої і складної проблеми.

У першу групу входять так звані ідеологічні слова перебудовного і післяперебудовного періоду, як *гласність*, *перестройка*, *пикет*, *застой*, *товарищ* та деякі інші, які вже існували у мові до їх “гучної” появи у 80-ті роки. Так, слово *гласність* словники російської мови фіксують уже з кінця XVIII ст.¹, причому первісне значення

¹ Словарь современного русского литературного языка. Т.3. Москва–Ленинград, 1954. С.132–133.

“известность” збереглося без суттєвих зрушень протягом усього XIX ст.² Що стосується решти слів, то їх значення домінувало і в інших лексемах, їх потенційні семи залишалися на периферії семантичної структури. Імпульсом для їх активізації стали, без сумніву, бурхливі події на початку XX ст. і пов’язані з ними глибокі суспільні перетворення. За таких обставин створювалися сприятливі умови для активізації потенційних сем у значеннях різних слів. Залученню даних лексем у сферу ідеології сприяли такі множники як “спільний”, “загальний”, “загальновідомий”, “відомий”, “новий”, які містяться в семантиці даних лексичних одиниць.

Політична обстановка і суворе нормування правил суспільного і політичного життя зумовили обмежене вживання даних слів, і хоча вони продовжували існувати, їх використання було чітко регламентоване³.

Саме “ідеологізоване” значення “доступний суспільному обговоренню, контролю” лексеми *гласность* вживалося на певному етапі лише у сфері змагання трудових колективів⁴. Подібно у слові *антагонизм* перейшли у центр семантичні ознаки “непримирненість”, “боротьба”, “протилежність”, “інтереси”, і лексична одиниця почала найчастіше вживатися у контекстах, які характеризують класову боротьбу. У семантичній структурі лексеми *перестройка* найбільш життєздатними виявились семантичні множники, які створюють значення конкретного характеру⁵. *Перестройка* з’явилася в нових контекстах із зміною суспільно-політичних умов при Хрущові з кінця 50-х років. Ця лексема вживалася у словосполученнях на зразок *перестройка народного хозяйства* чи *творческая перестройка*⁶. Навпаки, наявність таких семем, як “шкідливість” і “нерухливість” у слові *застой* і “протест” у лексемі *пикетировать* заздалегідь робили неможливим свого часу їх “ідеологізоване” вживання.

Подібний шлях типовий і для відповідних чеських еквівалентів, хоча тут спостерігаються певні відхилення та національні особливості розвитку. Відмінні риси значень подібних слів в обох мовах пов’язані з іншими процесами становлення політичної системи після Першої світової війни в Чехословаччині та Росії. Свій вплив на політичну лексику мали й попередні етапи історії, коли чеські політичні представники змушені були відстоювати саму сутність чеської нації в умовах Австро-Угорщини, у той час як політики найбільшого слов’янського народу думали про постійне розширення держави.

На соціалістичному етапі розвитку назви чеських органів влади у багатьох випадках відрізняються від російських еквівалентів, бо належать до безеквівалентної лексики⁷, пов’язаної з конкретною суспільно-історичною обстановкою. Під час революційних змін у Чехії вже з середини XIX ст. на позначення органів самоврядування прижився вираз *národní výbor*. У російському середовищі таким еквівалентом з початку XX ст. служила лексема *совет*. Обидва слова виявились настільки міцно пов’язаними з ідеологічною лексикою цілком конкретних етапів розвитку, що словосполучення *národní výbor* періодично з’являлося і зникало впродовж півтора століття, а саме: в 1848–1849 рр., в 1918 р. і з 1945 до 1989 р. Зараз назване слово знову вийшло з ужитку, як і всі похідні назви *národní fronta*, *národní podnik*, *národní shromáždění*⁸. Наступ-

² Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1. Москва–Санкт-Петербург, 1880. С.355.

³ Словарь современного русского литературного языка. Т.3. С.132–133.

⁴ Там же. С.132, 133.

⁵ Словарь современного русского литературного языка. Т.9. Москва–Ленинград, 1959. С.912, 913, 918. До середини 50-х років віддієслівний іменник *перестройка* був обмежений у вживанні, і в обігу залишилось лише дієслово *перестраивать*.

⁶ Евгеньева А.П. Словарь русского языка. Т.3. Москва, 1959. С.135.

⁷ Проблематиці перекладу безеквівалентних слів присвячені численні статті. Цікавий підхід до даної проблеми представлений у статті: Tellingner D. Mass- und Geldeinheiten in den deutschen Übersetzungen des “Revisors” von Gogol // Linguistica Pragensia. Č.2. R.12. S.93–98.

⁸ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1998. S.205.

ний приклад такого зразка – лексема *lidové milice, milicionář* та ін. Лексеми міцно увійшли у сферу політичної лексики, позначаючи “озброєний загін робітничого класу, компартії” і, відповідно, “члена такого загону”. Російські слова *милиция і милиционер*, створені в інших умовах, позначають інші поняття, тобто “державну організацію для охорони громадського порядку і безпеки” і “члена такої організації”. Тому при перекладі даних слів російською мовою потрібно ретельно обдумувати переклад.

Поряд з безеквівалентною лексикою існували паралелі, значення яких зіставні функціонально, але не збігаються за обсягом значення. Якщо чеське *funkcionář* універсально позначало “профспілковий діяч”, “партійний працівник” або навіть “державний і церковний діяч”, то в російській мові окремі значення були розмежовані.

Хоча пари слів *soudruh – товарищ* співпадали за обсягом значень, виражаючи звертання до членів соціал-демократичної і комуністичної партій, однак російський еквівалент мав багато інших значень і служив для позначення широкої сітки соціальних відносин, міцно вписавшись у центр лексичної системи мови⁹. Тому після суспільних змін наприкінці 80-х–на початку 90-х років їх доля в обох мовах виявилась різною. Чеське слово *soudruh* вийшло з ужитку практично відразу у всіх значеннях, включаючи звертання до членів партії. Лексема *funkcionář* зберегла функціонування у позапартійних сферах (*funkcionář mysliveckého sdružení*), але доволі обмежено. По-іншому розвивалася з цього погляду російська мова. У ній мали місце лише незначні обмеження у вживанні даних слів у широкій громадськості, до того ж партійне звертання *товарищ* збереглося повністю¹⁰. У радянський час лексична одиниця *функционер* уживалась як стилістично нейтральна, але її використання було обмеженим. Її нове і доволі часте вживання в газетах, але з негативним стилістичним забарвленням¹¹, пов’язане з часом перебудови.

Динамізм ідеологічної лексики зумовлений типовими закономірностями. Але у словниковому складі “живуть” й інші одиниці, які не так швидко реагують на зміну політичної обстановки. До груп лексики, які відзначалися схильністю до частих змін на осі центр–периферія, належить широкий пласт запозичень з іноземних мов. Своєрідне становище, з погляду розвитку в обох мовах, займають слова, запозичені з німецької та ширше – з інших західноєвропейських мов.

Традиційний погляд трактується у тому сенсі, що російська мова на всіх етапах свого розвитку охоче запозичувала лексеми з німецької, багато з яких стали термінами, інші ввійшли в загальноживану літературну лексику, нейтральну у стилістичному плані. Протилежна тенденція спостерігалась у даному випадку за останні 200 років у чеській мові. З огляду на специфічні історичні події чеська мова запозичила доволі велику кількість німецьких слів, але вони у переважній більшості були витіснені на периферію словникової системи.

Подана картина в деталях не відповідає загальноновизнаній картині. Нижче зупинимось на деяких прикладах. До найбільш стійких запозичень з німецької мови у російській мові належать професіоналізми та слова-терміни, як правило, технічного походження: *ванта – úpron, верстак – pracovní stůl, гильза – pouzdro, вložka, крейцкопф – smýkadlo, лифт – výtah, люфт – vůle, муфта – spojka, мундштук – náustek, рихтовка – tušírování, флюс – tavidlo, struskotvorná přísada, фляга – konev, фиксатор – kolík* та ін. У цій групі спостерігаються лише деякі зміни, коли поряд з назвами іноземного по-

⁹ Словарь современного русского литературного языка. Т.15. Москва–Ленинград, 1963. С.512–513.

¹⁰ Таке звертання тривалий час уживалося у 90-х роках не лише в армії, а й в офіційних звертаннях навіть на урядовому рівні. Це пов’язане з ознакою “шанобливості”, яка наявна у цьому слові і має на східнослов’янському ґрунті міцні традиції.

¹¹ Максимов В.И. и др. Словарь перестройки. Санкт-Петербург, 1992. С.229.

ходження існує і російський синонім, наприклад, *крейцкоф* – *ползун*¹², або дещо варіюється граматичне оформлення слова, як *фиксатура* > *фиксатуар*.

Згідно з вищеназваними тезами поводити себе в обох мовах лексеми німецького походження на позначення одягу та його частин. У російській мові, за небагатьма винятками¹³, ці назви збереглись, не змінюючи свого значення та стилістичного статусу: *мундир*, *шлеп*, *гардероб*, *лацкан* та ін. У чеській мові відповідна лексика перебувала на периферії мови, і там її становище все змінювалось, поступово вибуваючи з мови, наприклад, *mundúr*, *šlep*, *garderóba*, *lacl*, *modistka*, *šláfrók*, *štepovat*, *heftovat* та ін.¹⁴.

В інших семантичних ділянках спостерігається більш різноманітна картина. У найменуваннях освітніх закладів відбувалися зміни у тих випадках, коли змінювались умови їх функціонування. Так, у радянський час перестали вживатися слова *гимназия*, *колледж*, *заведение благородных девиц* та ін. Багато з них повернулись у російську мову перебудовного періоду, 10–15 років тому. Лексема *интернат* збереглась у російській мові з невеликими змінами більше ста років.

У чеському середовищі розрив між новими і традиційними закладами не був таким суттєвим, тому багато лексем продовжувало існувати і при соціалізмі: *gymnázium*, *internát* та ін.

В інших неспеціальних сферах доля запозичених лексем склалася по-різному. Характерною у цьому плані є “циркуляція” двох формально однакових лексем *провизия* і *provize*. Обидві мови запозичили це слово з німецької мови приблизно в однаковий час, тобто вже на початку XVIII ст.¹⁵, до того ж російська мова надала перевагу лише значенню “їстівні припаси, продукти” і далі його зберегла таким же без суттєвих змін. Чеська мова, навпаки, розвинула значення “плата за посередницькі послуги” і значення “їстівні припаси, продукти” запозичила із спорідненої, але відмінної форми німецької мови, розмежувавши обидва значення формою *provize* x *aprovizace*. Значення слова *aprovizace* набуло з часом розмовного характеру з відтінком застарілого. Остання лексема вживалася насамперед в умовах всезагальної нестачі воєнного часу, в той час як *provize* – “плата за посередницькі послуги” – одержала за останні 10–15 років більше поширення у зв’язку зі змінами економічних умов¹⁶.

У російському середовищі слово *провизия* уже з 70-х років минулого століття відчувалося як застаріле¹⁷. Нові соціально-економічні зміни викликали потребу у назвах фінансової сфери. Відбулося повторне запозичення, цього разу з англійської мови, із значенням “винагорода за банківські послуги”¹⁸.

Семантично різні слова російської мови *фигурировать*, *антрепренер*, *модистка*, *ретироваться*, *блезир* та деякі інші поступово знижували свій стилістичний статус, застарівали, ставали розмовними чи навіть просторічними. Як виняток – слово *бле-*

¹² Rusko-český technický slovník. D.I. Praha – Moskva, 1986. S.388.

¹³ Наприклад, з мови зникла назва чиновницької форми *вицмундир* та застаріли слова *шлейф* і *шляф-рок*. Замість слова *шлейф* уживається лексема *шлеп*.

¹⁴ *Váša P. Trávníček Fr.* Slovník jazyka českého. D.II. Praha, 1937. S.1463. Майже 70 років тому слово *šlep* оцінюється як розмовне, таке, що зникає. Маргінальне становище слова *šláfrók* у цьому ж синхронному зрізі таке очевидне, що у словнику навіть не наводиться.

¹⁵ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Т.3. Москва, 1971. С.371. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen (H–P). Berlin, 1989. S.1332.

¹⁶ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, 1998. S.317; Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1978. S.83. Слово *aprovizace* запозичено через німецьке (*approvisieren*) і французьке (*approvisionnement*) посередництвом з одного спільного латинського джерела *providere* > *provision*, у семантиці якого потенційно закладені можливості сучасних значень в обох мовах.

¹⁷ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. Москва, 1975. С.557.

¹⁸ *Вагречка М.* и др. Чешско-русский экономический словарь. Praha, 1999. S.300.

зир, яке зберегло вузькотермінологічне значення “стінка печі, у якій топка і душник у різних кімнатах”¹⁹.

Чеські відповідники завжди перебували, за рідкісними винятками, на периферії лексичної системи: *modistka, retovat se, figurovat, plezir*, до того ж деякі продовжують траплятися у стійких словосполученнях²⁰. Тільки слова *кордон* х *kordon* не змінювали своєї стилістичної характеристики, хоча у своїх значеннях розвивали різні значення: *кордон* – “прикордонний, загороджувальний загін”; “місцеперебування загону, варті” і недавно усталилося у загальному вживанні обласне значення “межа, рубіж” і *kordon* – “загороджувальна шеренга солдатів, поліції”²¹.

Якщо підсумувати часткові висновки про динаміку розвитку деяких лексем у межах певних семантичних груп, то можна відзначити відхилення від загальноприйнятих схем розвитку:

1) динаміка лексем залежить від низки факторів. До основних потрібно віднести, крім внутрішньої форми, їх становище в межах семантичної групи, а також на осі центр – периферія. Найбільше змін завжди спостерігаємо в групі ідеологічних слів, хоча і в цьому випадку між чеською та російською мовами нема цілковитого збігу. Багато відхилень пов’язано зі специфікою “доідеологічного” життя, наприклад, у парі *soudruh – товариш*;

2) широкий пласт лексики, запозичений обома мовами з німецької мови, мав різні етапи свого розвитку. Російська мова ввела ці лексеми, як правило, міцно у словниковий запас з достатнім становищем близько до центру, надавши їм у багатьох випадках характеру термінологічної чи професійної лексики;

3) в інших сферах у запозичених слів трапляється взаємне перехрещування значень, прикладом може послужити слово *provize (aprovizace)* і *провизия*.

FROM THE LIFE OF WORDS: DISAPPEARANCE AND REAPPEARANCE

Yirzi KOROSTENSKYJ

The Sous-Czech University
32, Chekhov Str., Cheske Budeyovitse, 37001 (Czech Republic)
The faculty of Pedagogic

Semantical dynamic of the words especially tuned to the changes in the society, based on the materials of Czech and Russian languages, is highlighted in the article. The transformation of the certain lexemes' meaning according to the social and political changes in the last decades is analyzed. Borrowings from the foreign languages, esp. from the Deutsch, belong to the groups of words that have tendency to the frequent transformations between centre and periphery. The transformations in the semantics and stylistic status of the borrowings after their appearance in the vocabulary of Czech and Russian languages are examined in the contrastive aspect.

Key words: Czech language, Russian language, lexeme, semantics, stylistics.

Стаття надійшла до редколегії 21.05.04.

Прийнята до друку 24.08.04.

¹⁹ Словарь современного русского литературного языка. Т.1. Москва; Ленинград, 1950. С.504.

²⁰ Порівн. чеське “*musí se retovat*” чи “*má z toho plezir*”.

²¹ Словарь современного русского литературного языка. Т.5. Москва; Ленинград, 1956. С.1414; Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. S.145.